Pamięć, mit i historiografia: analiza narracji założycielskich Izraela i palestyńskiej Nakby w kontekście książki Benjamina Mosera Anti-Zionism: A Jewish History

AUTOR

Fundacja Dobre Państwo

STRESZCZENIE / ABSTRACT

Tekst analizuje napięcie między rygorystyczną historiografią a pamięcią zbiorową na przykładzie konfliktu izraelsko-palestyńskiego i książki Benjamina Mosera „Anti-Zionism: A Jewish History". Autor podkreśla, że historia naukowa dąży do krytycznej rekonstrukcji zdarzeń, podczas gdy pamięć zbiorowa służy budowaniu tożsamości i legitymizacji politycznej. Analiza wskazuje na ryzyko zastępowania jednej uproszczonej narracji założycielskiej drugą, pomijając złożoność dziejów i wielość motywacji uczestników wydarzeń. W tekście przywołane są koncepcje Maurice'a Halbwachsa dotyczące społecznych ram pamięci, co pozwala zrozumieć, w jaki sposób wspólnoty selektywnie odtwarzają przeszłość, by dopasować ją do aktualnych potrzeb ideologicznych i politycznych.

The text analyzes the tension between rigorous historiography and collective memory using the example of the Israeli-Palestinian conflict and Benjamin Moser's book 'Anti-Zionism: A Jewish History.' The author emphasizes that scientific history strives for a critical reconstruction of events, whereas collective memory serves to build identity and political legitimacy. The analysis points to the risk of replacing one simplified founding narrative with another, ignoring the complexity of history and the diverse motivations of those involved. The text references Maurice Halbwachs' concepts regarding the social frameworks of memory, which helps in understanding how communities selectively reconstruct the past to fit current ideological and political needs.

Artykuł stanowi metodologiczną refleksję nad konfliktem izraelsko-palestyńskim, postulując przejście od starcia uproszczonych narracji narodowych ku interdyscyplinarnej rekonstrukcji historycznej. Autor stawia tezę, że rzetelne zrozumienie powstania państwa Izrael oraz palestyńskiej Nakby wymaga oddzielenia faktów naukowych od mechanizmów pamięci zbiorowej i mitów założycielskich. Analizując spory wokół postaci Theodora Herzla czy Planu Dalet, tekst wskazuje na niebezpieczeństwo zastępowania jednego mitu drugim – np. wizji nieuchronnej sprawiedliwości wizją linearnego planu dominacji. Zamiast tego proponuje syntezę mikrohistorii, analizy archiwalnej i teorii pamięci (m.in. Ricoeura i Halbwachsa), aby ukazać wielość motywacji i przypadkowość zdarzeń. Głównym celem jest wypracowanie modelu „pamięci agonistycznej", która dopuszcza istnienie konkurencyjnych, bolesnych doświadczeń obu stron bez konieczności ich normatywnego ujednolicania, co pozwala na uznanie realności cierpienia ofiar przy jednoczesnym zachowaniu rygoru naukowego i uniknięciu anachronizmów.

SŁOWA KLUCZOWE

narracje założycielskie | palestyńska Nakba | Benjamin Moser Anti-Zionism | pamięć zbiorowa | rewizjonizm historiograficzny | historia pojęć Reinharta Kosellecka | pamięć agonistyczna | mechanizmy kształtowania pamięci | demitologizacja historii | prezentyzm historyczny | miejsca pamięci Pierre'a Nory | filozofia pamięci Paula Ricoeura | struktura narracyjna Haydena White'a | syjonizm polityczny | instytucjonalne utrwalanie przeszłości

Różnica między historią naukową a pamięcią zbiorową

Pamięć, mit i władza nad przeszłością. Rewizjonizm historiograficzny, narodziny Izraela i palestyńska Nakba w perspektywie interdyscyplinarnej

Historia nie jest jedynie uporządkowanym chronologicznie zbiorem zdarzeń, których sens pozostawałby niezależny od późniejszych interpretacji. Jest ona jednocześnie przedmiotem poznania, źródłem społecznej legitymizacji, narzędziem organizacji pamięci zbiorowej oraz

przestrzenią starcia konkurencyjnych wizji sprawiedliwości, wspólnoty i politycznej odpowiedzialności. Kluczowe jest tutaj rozróżnienie między przeszłością jako rzeczywistością minionych zdarzeń a historiografią jako systematyczną praktyką ich badania, gdyż żadna narracja historyczna nie jest tożsama z całością opisywanych wydarzeń. Badacz buduje wyjaśnienie w oparciu o dostępne źródła, rekonstruuje związki przyczynowe, interpretuje działania uczestników i ocenia stopień uzasadnienia konkretnych twierdzeń.

Społeczeństwa podejmują natomiast dodatkowy wysiłek przekształcania przeszłości w dziedzictwo symboliczne, które pozwala jednostkom identyfikować się z daną wspólnotą i odnajdywać własne miejsce w historycznej ciągłości pokoleń. W efekcie historia naukowa i pamięć zbiorowa, choć powiązane, pełnią odmienne funkcje: pierwsza podlega rygorom krytyki źródeł i kontroli interpretacji, druga służy przede wszystkim odtwarzaniu społecznych znaczeń, solidarności oraz zbiorowych zobowiązań.

Właśnie w tym napięciu osadzona jest jedna z najbardziej kontrowersyjnych części argumentacji Benjamina Mosera, dotycząca narracji założycielskich syjonizmu i państwa Izrael. Autor książki „Anti-Zionism: A Jewish History" rekonstruuje biografie żydowskich krytyków syjonizmu, by zakwestionować przekonanie, że polityczne odrodzenie żydowskiej suwerenności było jedynym możliwym i historycznie koniecznym urzeczywistnieniem dziejów judaizmu. Szczególną uwagę poświęca sposobom przedstawiania Theodora Herzla, przyczynom powstania syjonizmu politycznego, wydarzeniom wojny 1948 roku oraz późniejszemu kształtowaniu pamięci o palestyńskim doświadczeniu wysiedlenia. Jego interpretacja wykracza poza tradycyjne ramy biografistyki, gdyż służy podważeniu współczesnych sposobów legitymizowania polityki poprzez odwołania do wybranych obrazów historycznych. Wartość poznawcza tego przedsięwzięcia nie zależy jednak od bezkrytycznego przyjęcia wszystkich ocen autora.

Krytyczne recenzje z września 2026 roku wskazują zarówno na wagę przywracanych przez niego postaci i sporów, jak i na selektywność materiału oraz tendencję do przedstawiania różnych nurtów syjonizmu jako jednej, niemal niezmiennej formacji ideowej. Podstawowy problem epistemologiczny polega zatem na rozróżnieniu pomiędzy demitologizacją historii a zastępowaniem jednej narracji założycielskiej inną, wyposażoną w przeciwny znak wartościujący.

Opowieść przedstawiająca powstanie państwa jako nieuchronne spełnienie historycznej sprawiedliwości może pomijać konflikty interesów, przemoc i alternatywne drogi rozwoju. Z drugiej strony narracja interpretująca cały ten proces jako konsekwentne urzeczywistnienie jednej pierwotnej intencji dominacji może popełniać analogiczny błąd metodologiczny, redukując złożoność dziejów do linearnego procesu podporządkowanego jednemu celowi. W obu przypadkach rzeczywista wielość motywacji, zbiegi okoliczności, sprzeczne decyzje i niezamierzone

konsekwencje zostają zastąpione retrospektywnie skonstruowaną logiką historycznej konieczności. Zadaniem naukowej historiografii nie jest wybór moralnie atrakcyjniejszej narracji, lecz rekonstrukcja procesów, w których uczestnicy działali w warunkach ograniczonej wiedzy, zmiennych relacji władzy i niepewności co do przyszłości.

Społeczne i instytucjonalne mechanizmy kształtowania pamięci zbiorowej

Pierwszą płaszczyznę analityczną stanowi koncepcja pamięci zbiorowej Maurice'a Halbwachsa, której kluczowe znaczenie polega na rozpoznaniu społecznych warunków zapamiętywania i odtwarzania przeszłości. Halbwachs wskazywał, że pamięć jednostki funkcjonuje w ramach kategorii interpretacyjnych dostarczanych przez rodzinę, religię, grupy zawodowe czy wspólnoty polityczne. Oznacza to, że człowiek nie tylko przechowuje informacje o wydarzeniach, ale odtwarza ich sens w relacji do aktualnego położenia społecznego i dostępnych wzorców narracyjnych. Istotne jest tu rozróżnienie między samym zdarzeniem a sposobem jego późniejszego przedstawiania – społeczne ramy pamięci mogą bowiem wyolbrzymiać jedne elementy doświadczenia, osłabiać inne oraz przekształcać relacje między przyczynami i skutkami.

Nie oznacza to jednak, że przeszłość staje się całkowicie dowolną konstrukcją. Wskazuje to raczej na konieczność badania pamięci jako zjawiska odrębnego od samych wydarzeń, których dotyczy. W perspektywie Halbwachsa narodowe opowieści założycielskie należy rozpatrywać przede wszystkim jako szczególne formy społecznego organizowania przeszłości. Wspólnota dąży w nich do stworzenia narracji zapewniającej poczucie ciągłości między dawnym cierpieniem, zbiorowym wysiłkiem a współczesnym porządkiem politycznym. Poszczególne wydarzenia zostają wówczas powiązane relacją znaczeniową, która nie musi odpowiadać rzeczywistej strukturze historycznej przyczynowości. W przypadku syjonizmu szczególną rolę mogły odgrywać doświadczenia europejskiego antysemityzmu, odrodzenie języka hebrajskiego, migracje do Palestyny, działalność pionierów, Zagłada oraz utworzenie państwa Izrael.

W różnych nurtach pamięci narodowej zdarzenia te tworzą opowieść o przejściu od bezbronności do politycznej podmiotowości. Nie jest to jednak jedyna możliwa interpretacja żydowskiej nowoczesności; część społeczności rozwijała inne modele emancypacji, a ich doświadczenia nie zawsze wpisywały się w dominującą narrację państwową. Odmienną perspektywę dostarcza teoria pamięci kulturowej Jana Assmanna, pozwalająca rozpoznać sposoby instytucjonalnego utrwalania wybranych elementów przeszłości. Assmann odróżnia pamięć komunikacyjną, opartą na żywym przekazie międzypokoleniowym, od pamięci kulturowej, której trwałość zapewniają teksty,

instytucje, rytuały, pomniki, muzea i praktyki edukacyjne. Rozróżnienie to wyjaśnia, dlaczego niektóre wydarzenia stają się centralnymi punktami odniesienia dla całych wspólnot, podczas gdy inne pozostają jedynie w sferze pamięci rodzinnej lub lokalnej. Kluczowy jest tu mechanizm selekcji – proces instytucjonalnego utrwalania nie obejmuje bowiem wszystkich doświadczeń w jednakowym stopniu. Powstaje w ten sposób kanon pamięci, którego treść odzwierciedla zarówno rzeczywiste znaczenie wydarzeń, jak i historyczne relacje władzy wpływające na ich widoczność.

Zestawienie obu koncepcji pozwala dostrzec różnice w mechanizmach reprodukcji pamięci żydowskiej i palestyńskiej. W pierwszym przypadku doświadczenia prześladowań, pogromów, Zagłady i powstania państwa zyskały rozbudowane formy instytucjonalnej reprezentacji (choć nie oznacza to jednolitości ich interpretacji). W drugim – doświadczenie utraty domów, rozdzielenia rodzin i uchodźstwa palestyńskiego było przekazywane głównie poprzez świadectwa rodzinne, lokalne opowieści, dokumenty własności, pamiątki oraz instytucje działające w warunkach rozproszenia.

Oba procesy kształtują tożsamość, ale ich infrastruktura pamięci rozwijała się w odmiennych warunkach politycznych i materialnych. Różnica ta nie rozstrzyga o prawdziwości świadectw, lecz wpływa na ich dostępność, trwałość oraz możliwości uczestnictwa w międzynarodowym obiegu wiedzy. Dodatkowego znaczenia nabiera koncepcja miejsc pamięci Pierre'a Nory, pozwalająca interpretować określone przestrzenie, przedmioty, daty i symbole jako ośrodki kondensacji zbiorowych znaczeń. Miejsce pamięci nie musi być wyłącznie fizyczną lokalizacją; może przyjmować postać rocznicy, instytucji, dokumentu, dzieła literackiego albo symbolu społecznego.

W omawianym przypadku Jerozolima, Bazylea, Auschwitz, Tel Awiw, Jafa, Hajfa czy zniszczone palestyńskie wsie funkcjonują w odmiennych porządkach pamięci, których treści częściowo się pokrywają, a częściowo pozostają w konflikcie. Ta sama przestrzeń może być bowiem postrzegana jako miejsce religijnego powrotu, narodowego odrodzenia, utraconego domu albo historycznej przemocy. Dlatego analiza miejsc pamięci wymaga oddzielenia obiektywnej historii przestrzeni od zróżnicowanych znaczeń przypisywanych jej przez poszczególne wspólnoty.

Szczególnie doniosłe jest wprowadzenie filozofii pamięci Paula Ricoeura, rozwiniętej w pracy La mémoire, l'histoire, l'oubli z 2000 roku. Ricoeur analizował relacje między pamięcią jako świadectwem przeszłości, historiografią jako praktyką krytyczną oraz zapominaniem jako nieusuwalnym elementem ludzkiego doświadczenia. W jego ujęciu pamięć jest kluczowa dla tożsamości, lecz wymaga krytyki, gdyż może służyć manipulacji i instrumentalizacji. Historia naukowa powinna natomiast uznawać wartość świadectw, konfrontować je z dokumentami i rekonstruować uzasadniony obraz wydarzeń. Szczególnie wartościowa jest tu koncepcja sprawiedliwej pamięci, rozumianej jako zobowiązanie do odpowiedzialnego odnoszenia się do

doświadczeń innych bez zastępowania badania historycznego obowiązkiem akceptowania określonej narracji zbiorowej. Właśnie w świetle refleksji Ricoeura należy rozpatrywać krytyczny charakter przedsięwzięcia Mosera.

Narracyjne ramy interpretacji faktów historycznych

Przywracanie pamięci o żydowskich przeciwnikach syjonizmu może służyć poszerzaniu historycznego pola interpretacji, o ile pozwala ono ujawnić rzeczywiste stanowiska osób wcześniej pomijanych w debacie. Może jednak prowadzić do nowej formy selektywności, gdy określone postacie zostaną przedstawione wyłącznie jako moralne przeciwieństwo bohaterów dominującej narracji, a ich wewnętrzne sprzeczności i historyczne ograniczenia przestaną być przedmiotem zainteresowania. Przykład konfliktu w kongregacji Beth Israel w Houston, analizowany wcześniej w artykule, wskazywał już, że sprzeciw wobec politycznego syjonizmu nie gwarantował automatycznie pełnej akceptacji pluralizmu religijnego i społecznego.

Analogicznie, w przypadku innych przedstawicieli żydowskiego antysyjonizmu konieczne jest badanie całokształtu ich przekonań, a nie tylko tych fragmentów biografii, które wzmacniają główną tezę autora. Kolejny poziom rozważań dotyczy językowej i narracyjnej struktury historiografii, której znaczenie ujawnia się szczególnie wyraźnie w sporach o narodziny państw i katastrofy zbiorowe. Hayden White wskazywał, że historycy nie ograniczają się do ustalania pojedynczych faktów, lecz organizują je w spójne opowieści posiadające określoną strukturę narracyjną. Dobór początku, punktów zwrotnych, postaci centralnych oraz sposobu zakończenia wpływa na znaczenie przypisywane całemu procesowi. Ten sam zestaw wydarzeń może zostać przedstawiony jako historia wyzwolenia, tragedii, konfliktu interesów lub stopniowego rozpadu określonego porządku społecznego.

Różnica ta nie oznacza jednak, że wszystkie interpretacje są w równym stopniu zgodne ze źródłami. Ujawnia ona raczej, że prawidłowe ustalenie faktów jest warunkiem koniecznym, lecz niewystarczającym do skonstruowania uzasadnionego wyjaśnienia historycznego. W przypadku wojny 1948 roku problem ten jest szczególnie jaskrawy: wydarzenia związane z końcem mandatu brytyjskiego, powstaniem Izraela, konfliktem zbrojnym i masowym uchodźstwem Palestyńczyków mogą być ujmowane w różnych ramach narracyjnych. Izraelska pamięć niepodległościowa eksponuje doświadczenie ustanowienia państwa oraz towarzyszące wojnie zagrożenie militarne. Z kolei palestyńska pamięć Nakby koncentruje się na utracie domów, przymusowym uchodźstwie i rozpadzie wcześniejszych struktur społecznych.

Narracje te nie są jedynie odmiennymi opiniami na temat jednego abstrakcyjnego wydarzenia, lecz wyrastają z różnych doświadczeń historycznych, społecznych i instytucjonalnych. Nie oznacza to jednak, że w imię naukowej neutralności należy traktować wszystkie twierdzenia przyczynowe jako jednakowo uzasadnione.

Konieczność kontroli anachronizmów i ewolucji pojęć

Historyk musi oddzielnie weryfikować fakty dotyczące działań zbrojnych, decyzji politycznych, przesiedleń, zniszczeń, odmowy powrotu czy zmian statusu własności. W tym miejscu kluczowa staje się historia pojęć rozwijana przez Reinharta Kosellecka, której podstawowym założeniem jest historyczna zmienność znaczeń kategorii politycznych. Pojęcia takie jak naród, niepodległość, wyzwolenie, bezpieczeństwo, kolonizacja i powrót nie funkcjonują poza czasem; zyskują one odmienne znaczenia w określonych strukturach doświadczenia i oczekiwania. Koselleck wskazywał na różnicę między przestrzenią doświadczenia a horyzontem oczekiwań, co pozwala analizować sposób, w jaki społeczeństwa interpretują przeszłość w relacji do wyobrażonej przyszłości. W narodowych narracjach założycielskich późniejsze wydarzenia mogą retrospektywnie zmieniać znaczenie wcześniejszych decyzji, tworząc złudzenie, że ich uczestnicy od początku dążyli do rezultatu, który historycznie został osiągnięty dopiero po wielu nieprzewidzianych konfliktach.

Zastosowanie tej perspektywy do twórczości Herzla pozwala oddzielić jego rzeczywiste przekonania z lat dziewięćdziesiątych XIX wieku od późniejszego wizerunku założyciela państwa. Współczesne znaczenie jego działalności ukształtowały nie tylko teksty i przedsięwzięcia organizacyjne samego autora, ale również późniejsze wydarzenia: rozwój osadnictwa, brytyjskie poparcie, powstanie Izraela oraz pamięć Zagłady. Retrospektywne odczytywanie jego programu wyłącznie przez pryzmat 1948 roku prowadziłoby do zatarcia różnicy między projektem politycznym a historycznym rezultatem działań wielu pokoleń. Analogicznie, przedstawianie wszystkich jego wczesnych rozważań jako bezpośredniej zapowiedzi późniejszych decyzji państwowych wymagałoby udowodnienia rzeczywistych mechanizmów transmisji idei i ich wpływu na konkretne rozstrzygnięcia.

Zasadnicza różnica między White'em a Koselleckiem dotyczy zatem nie tylko przedmiotu zainteresowania, lecz poziomu analizy. White koncentruje się na narracyjnych sposobach organizacji materiału historycznego, natomiast Koselleck pozwala badać transformację kategorii, za pomocą których społeczeństwa interpretują własne doświadczenia. Połączenie tych podejść umożliwia rozpoznanie dwóch rodzajów przekształcania przeszłości: selekcji wydarzeń oraz zmiany znaczeń pojęć używanych do ich opisu. W sporze o syjonizm oba mechanizmy mogą występować

równocześnie – określona narracja wybiera konkretne epizody, a następnie interpretuje je poprzez współczesne kategorie nacjonalizmu, kolonializmu, samostanowienia lub praw człowieka. W każdym przypadku konieczna pozostaje kontrola anachronizmu, polegająca na przypisywaniu uczestnikom dawnych wydarzeń znaczeń i intencji, które w ich rzeczywistym otoczeniu historycznym nie były dostępne. Interesującym studium przypadku jest tu relacja między sprawą Alfreda Dreyfusa a polityczną biografią Theodora Herzla. Dreyfus, francuski oficer żydowskiego pochodzenia niesłusznie skazany w 1894 roku za zdradę, stał się centrum procesu i walki o rehabilitację, która ujawniła głębokie podziały we Francji oraz trwałość antysemickich uprzedzeń w państwie odwołującym się do republikańskiego uniwersalizmu.

Ostateczne oczyszczenie go z zarzutów nastąpiło w 1906 roku, po wieloletnim konflikcie obejmującym wymiar sprawiedliwości, wojsko, prasę oraz środowiska intelektualne i polityczne. Sprawa Dreyfusa podważyła przekonanie, że formalna emancypacja i społeczna integracja Żydów stanowią wystarczającą ochronę przed wykluczeniem. W tradycyjnych narracjach biograficznych o Herzlu wydarzenie to bywa przedstawiane jako moment przełomu, który uświadomić miał przyszłemu przywódcy syjonistycznemu nieskuteczność asymilacji i konieczność stworzenia żydowskiego państwa. Interpretacja ta posiada realne podstawy historyczne – Herzl przebywał w Paryżu jako korespondent prasowy, obserwował francuski antysemityzm i później wiązał sprawę Dreyfusa ze swoimi argumentami dotyczącymi politycznego samostanowienia. Takie znaczenie wydarzenia przypisuje również United States Holocaust Memorial Museum.

Dokładniejsza rekonstrukcja chronologii wykazuje jednak, że zainteresowanie Herzla problemem antysemityzmu i położeniem politycznym Żydów poprzedzało proces Dreyfusa, a jego koncepcja narodowego rozwiązania kwestii żydowskiej rozwijała się stopniowo, nie zaś wyłącznie w następstwie jednego dramatu. Chronologia zachowana w projekcie Herzl-Online potwierdza, że już w 1892 roku Herzl opublikował artykuł o francuskich antysemitach, a w 1894 roku pracował nad dramatem Das neue Ghetto. W 1895 roku rozpoczął prowadzenie dzienników syjonistycznych i nawiązał intensywne kontakty z europejskimi elitami politycznymi oraz żydowskimi środowiskami finansowymi. Rok później ogłosił Der Judenstaat, a w 1897 roku zorganizował pierwszy Kongres Syjonistyczny.

Mechanizmy tworzenia mitów biograficznych na przykładzie Herzla

Sekwencja ta nie potwierdza obrazu nagłego, jednorazowego nawrócenia politycznego; ukazuje raczej stopniowe dojrzewanie programu w otoczeniu szerszych procesów antysemickich i

nacjonalistycznych. Nie eliminuje to jednak możliwości istotnego wpływu sprawy Dreyfusa na późniejsze rozumienie przez Herzla własnej działalności. Moser idzie znacznie dalej, kwestionując poszczególne elementy hagiograficznej narracji o paryskim doświadczeniu Herzla. W swojej książce podnosi on problem chronologii powstania Das neue Ghetto, rzeczywistej treści relacji prasowych oraz rozbieżności między późniejszym sposobem przedstawiania wydarzeń a wcześniejszymi wypowiedziami autora. Zarzuty te wymagają kontroli oryginalnych tekstów i ich dokładnego datowania.

Nie wystarczy przywołanie współczesnej biografii ani samo stwierdzenie, że powszechna opowieść o Herzlu ma charakter uproszczony. Historyczne rozstrzygnięcie wymaga oddzielnego ustalenia dat powstawania poszczególnych fragmentów dramatu, publikacji prasowych, wpisów w dziennikach oraz późniejszych interpretacji autobiograficznych. Z perspektywy psychologii autobiograficznej szczególnie ważna jest możliwość retrospektywnego przekształcania własnej biografii w spójną narrację rozwojową. Dan McAdams, badając narracyjną tożsamość człowieka, wskazywał, że jednostki organizują własne doświadczenia w opowieści umożliwiające nadawanie życiu ciągłości i znaczenia.

Proces taki nie musi polegać na świadomym fałszowaniu przeszłości. Może wynikać z naturalnej tendencji do przypisywania szczególnej roli wydarzeniom, które z perspektywy późniejszych dokonań wydają się przełomowe. W przypadku postaci historycznej, której działalność uzyskała znaczenie symboliczne dla całej wspólnoty, mechanizm ten może zostać wzmocniony przez biografów, instytucje edukacyjne i publiczną kulturę pamięci. Jednostkowe zdarzenie staje się wówczas opowieścią o narodzinach wielkiej idei, nawet jeśli rzeczywisty proces jej kształtowania obejmował znacznie więcej czynników. Koncepcję tę można zestawić z teorią atrybucji rozwijaną w psychologii społecznej, a zwłaszcza z tendencją do nadmiernego przypisywania złożonych wydarzeń jednostkowym cechom i decyzjom wybitnych postaci. W historii politycznej mechanizm ten sprzyja tworzeniu biografii założycielskich, w których skomplikowane procesy społeczne zostają przedstawione jako rezultat jednego odkrycia, decyzji albo aktu odwagi. Tak powstaje szczególna forma personalizacji historii, nadająca abstrakcyjnym przemianom czytelną strukturę narracyjną.

Z punktu widzenia dydaktyki historycznej takie rozwiązanie może ułatwiać zapamiętywanie wydarzeń, lecz zarazem osłabia zdolność rozpoznawania długotrwałych uwarunkowań społecznych i instytucjonalnych. Krytyka Mosera dotycząca biograficznego mitu Herzla posiada zatem realną wartość poznawczą, o ile prowadzi do odtworzenia szerszego procesu historycznego obejmującego europejski antysemityzm, kryzys liberalnej emancypacji, wcześniejsze ruchy narodowe i rozwój dyplomacji imperialnej. Jej wartość maleje natomiast wtedy, gdy uproszczony obraz wizjonerskiego

założyciela zostaje zastąpiony równie jednostronnym portretem autora przedstawianego jako wyłącznie cyniczny albo intelektualnie niekompetentny.

Charakterystyka osobowości Herzla nie rozstrzyga o znaczeniu jego programu politycznego, a wykazanie błędów w interpretacji określonych wydarzeń nie zastępuje analizy instytucji, które powstały w następstwie działalności ruchu syjonistycznego. Sprawa Dreyfusa posiada przy tym znaczenie niezależne od późniejszej biografii Herzla.

W historii francuskiego republikanizmu ujawniła ona konflikt między formalną równością obywatelską a praktykami instytucjonalnego wykluczenia, a także rolę opinii publicznej, prasy i intelektualistów w kontroli działań aparatu państwowego. W perspektywie teorii demokracji deliberatywnej szczególnie istotne pozostaje to, że ujawnienie błędów wymiaru sprawiedliwości wymagało publicznej konfrontacji dokumentów, świadectw i argumentów. Wydarzenie to można więc interpretować nie tylko jako dowód ograniczeń emancypacji, ale także jako przykład zdolności instytucji republikańskich do samokorekty, choć dokonywanej z opóźnieniem i w warunkach głębokich konfliktów politycznych. Dla jednych uczestników żydowskiej debaty potwierdzało ono potrzebę narodowego samostanowienia, dla innych uzasadniało kontynuowanie walki o skuteczność uniwersalnych praw obywatelskich. Ta różnica pozostaje historycznie ważniejsza od prostego ustalenia, któremu politycznemu programowi sprawa Dreyfusa miała ostatecznie przyznać rację.

Interdyscyplinarna analiza i kontekst rezolucji ONZ 181

Analiza wydarzeń 1948 roku wymaga rygorystycznego rozdzielenia historii dyplomatycznej, dziejów działań zbrojnych, badań demograficznych oraz analizy prawnej w zakresie powstania uchodźstwa i zmian stosunków własnościowych. Poszczególne dyscypliny rekonstruują bowiem odmienne wymiary tego samego procesu, a ich ustalenia nie zawsze prowadzą do jednolitych interpretacji całości zdarzeń. Historyk wojskowości skupia się na strukturze dowodzenia, przebiegu operacji i relacjach między walczącymi formacjami.

Z kolei historyk społeczny koncentruje się na doświadczeniach ludności cywilnej, migracjach, przekształceniach struktury rodzinnej oraz następstwach rozpadu lokalnych wspólnot. Badacz stosunków międzynarodowych rekonstruuje cele mocarstw, negocjacje dyplomatyczne i konkurencyjne interesy państw regionu, natomiast prawnik analizuje ówczesne normy, status terytorium, dopuszczalność konkretnych działań oraz konsekwencje decyzji dotyczących własności i powrotu ludności.

Dopiero synteza tych perspektyw pozwala sformułować wyjaśnienie, które nie sprowadza wojny 1948 roku ani do jednego planu politycznego, ani do nieuniknionego rezultatu spontanicznego konfliktu. Zasadniczy kontekst prawno-polityczny stworzyła rezolucja Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych nr 181 (II) z 29 listopada 1947 roku. Zawierała ona rekomendowany plan podziału Palestyny mandatowej na państwo żydowskie i arabskie, przy jednoczesnym ustanowieniu szczególnego międzynarodowego statusu Jerozolimy. Dokument przewidywał także gwarancje praw mniejszości, ochronę wolności religijnej oraz określone zasady współpracy gospodarczej między projektowanymi państwami.

Przywództwo żydowskie zaakceptowało ten plan jako podstawę politycznego działania; przywódcy arabscy odrzucili go natomiast, kwestionując legitymację proponowanego podziału i jego konsekwencje dla arabskiej większości mieszkańców Palestyny. Należy podkreślić, że rezolucja była uchwałą Zgromadzenia Ogólnego rekomendującą określony porządek polityczny, a nie samowykonalnym aktem ustanowienia dwóch suwerennych państw. Jej historyczne znaczenie polegało zatem na przedstawieniu międzynarodowej propozycji rozstrzygnięcia konfliktu, której rzeczywista realizacja została w dalszej kolejności podporządkowana przemianom militarnym i politycznym.

Wydarzenia następujące po przyjęciu rezolucji doprowadziły do stopniowej eskalacji przemocy między żydowskimi a arabskimi formacjami zbrojnymi oraz społecznościami zamieszkującymi Palestynę mandatową. Początkowa faza konfliktu, trwająca od końca listopada 1947 roku do maja 1948 roku, miała w znacznej mierze charakter wojny wewnętrznej na terytorium formalnie pozostającym pod administracją brytyjską. Dopiero po ogłoszeniu niepodległości Izraela 14 maja 1948 roku i wygaśnięciu mandatu doszło do interwencji wojsk kilku państw arabskich, co nadało konfliktowi również charakter międzypaństwowy.

Wielopoziomowa analiza faktów ponad narracjami narodowymi

Rozróżnienie tych faz jest konieczne, gdyż zmieniały się struktury dowodzenia, układ sił, cele operacyjne oraz możliwości oddziaływania na ludność cywilną. Część palestyńskich przesiedleń nastąpiła przecież przed utworzeniem państwa Izrael, zatem procesu uchodźstwa nie można wyjaśniać wyłącznie interwencją armii arabskich. W tradycyjnych narracjach narodowych często kładziono nacisk na wyraźną granicę między okresem walk o niepodległość a późniejszym funkcjonowaniem państwa. Z perspektywy historii społecznej granica ta nie zawsze odpowiada jednak rzeczywistemu rytmowi doświadczeń ludności cywilnej. Utrata domu, przesiedlenie,

rozdzielenie rodzin, zniszczenie gospodarstwa czy niemożność powrotu mogą tworzyć proces trwający niezależnie od formalnych dat ogłoszenia suwerenności lub zawarcia rozejmu. Izraelska wojna o niepodległość i palestyńska Nakba odnoszą się zatem do historycznie powiązanych wydarzeń, lecz akcentują odmienne aspekty ich społecznych konsekwencji.

Nazw tych nie należy traktować jako wzajemnie wykluczających się opisów faktów, ale nie wolno też uznawać ich za pojęcia neutralne. Każde z nich osadzone jest w określonej strukturze pamięci i kieruje uwagę na wybrane kategorie doświadczenia. W tym punkcie szczególnego znaczenia nabiera metodologiczne rozróżnienie między historią wydarzeniową a historią długiego trwania. Fernand Braudel wskazywał, że zrozumienie zdarzeń politycznych wymaga uwzględnienia struktur gospodarczych, społecznych i geograficznych, których przemiany zachodzą w znacznie dłuższej perspektywie. W przypadku Palestyny oznacza to konieczność połączenia chronologii walk lat 1947–1949 z wcześniejszą historią reform własności ziemi, migracji, osadnictwa, polityki brytyjskiej, rozwoju ruchów narodowych oraz stosunków między lokalnymi społecznościami.

Działania militarne nie powstawały w społecznej próżni, choć ich przebieg nie był również mechanicznym rezultatem wcześniejszych procesów. Dlatego wyjaśnienie oparte na strukturach długotrwałych powinno zostać uzupełnione analizą konkretnych decyzji, których konsekwencje mogły istotnie zmienić kierunek wydarzeń. Przełomem w badaniu wojny 1948 roku było pojawienie się pod koniec lat osiemdziesiątych XX wieku nurtu izraelskich nowych historyków, reprezentowanego m.in. przez Benny'ego Morrisa, Avi Shlaima, Ilana Pappé oraz Simhę Flapana.

Ich prace kwestionowały interpretacje utrwalone w dotychczasowej historiografii izraelskiej, opierając się na dokumentach z archiwów brytyjskich, amerykańskich i izraelskich. Kluczowe okazały się ustalenia dotyczące przyczyn palestyńskiego uchodźstwa, relacji między żydowskimi przywódcami a władzami Transjordanii, rzeczywistego układu sił wojskowych oraz sposobów podejmowania decyzji politycznych w okresie formowania się państwa. Avi Shlaim, rekonstruując historię tego nurtu w artykule z 2004 roku opublikowanym w "International Journal of Middle East Studies", wskazywał na znaczenie tych sporów dla zasadniczej przemiany izraelskiej historiografii konfliktu.

Z perspektywy filozofii nauki powstanie nowej historiografii można rozpatrywać jako proces częściowej zmiany programu badawczego, lecz niekoniecznie jako pełna rewolucja paradygmatyczna w sensie Kuhnowskim. Nie nastąpiło bowiem zastąpienie jednej metody badawczej całkowicie odmiennym sposobem poznania historycznego; fundamentalne znaczenie zachowały krytyka źródeł, chronologia, analiza dokumentów i rekonstrukcja przyczynowości. Zmienił się natomiast zakres dostępnego materiału, katalog pytań oraz gotowość do kwestionowania wcześniejszych interpretacji. W terminologii Lakatosa można mówić o

przekształceniu programu badawczego poprzez wprowadzenie nowych danych i hipotez, co zwiększyło zdolność wyjaśniania zjawisk pomijanych wcześniej przez historiografię narodową. Jednocześnie samo określenie "nowi historycy" nie oznacza jednolitości ich stanowisk ani pełnej zgodności założeń metodologicznych, co jest szczególnie widoczne w przypadku Morrisa i Pappégo. Obaj badacze podważali uproszczoną narrację, według której uchodźstwo było wyłącznie rezultatem dobrowolnej migracji lub jednolitego nakazu opuszczenia Palestyny wydanego przez arabskich przywódców, jednak ich interpretacje charakteru tego procesu różnią się zasadniczo.

Morris, rekonstruując lokalne przyczyny opuszczania miast i wsi, wskazuje na znaczenie działań militarnych, atmosfery strachu, bezpośrednich wypędzeń, rozpadu struktur społecznych oraz odmowy późniejszego powrotu.

Spór o centralny plan czystki etnicznej

Jednocześnie Morris odrzuca tezę o istnieniu jednego, wcześniej przyjętego i konsekwentnie realizowanego planu usunięcia wszystkich Arabów z terytorium przyszłego państwa. Pappé przedstawia natomiast bardziej jednoznaczną interpretację, uznając działania żydowskich formacji zbrojnych i późniejszych instytucji izraelskich za element systematycznego procesu czystki etnicznej, którego założenia miały być przygotowywane jeszcze przed rozpoczęciem decydującej fazy wojny. W tym miejscu spór historiograficzny uzyskuje wyjątkowo interesującą strukturę epistemologiczną. Nie polega on wyłącznie na przeciwstawieniu badacza akceptującego istnienie wysiedleń historykowi, który całkowicie im zaprzecza.

Spór ten obejmuje różnice dotyczące znaczenia poszczególnych dokumentów, poziomu centralizacji decyzji, relacji między wcześniejszymi ideami transferu ludności a późniejszymi rozkazami wojskowymi oraz sposobu definiowania systematyczności całego procesu. Możliwe jest bowiem stwierdzenie licznych udokumentowanych wypędzeń bez uznania istnienia jednego centralnego planu, podobnie jak wykazanie wcześniej rozpowszechnionych koncepcji transferu nie przesądza automatycznie o formalnym przyjęciu ich jako obowiązującej polityki państwowej. Rozbieżności te są kluczowe dla analizy odpowiedzialności historycznej, ponieważ odnoszą się do odmiennego poziomu organizacji i zamiaru działania.

W opublikowanej przez Cambridge University Press konkluzji pracy The Birth of the Palestinian Refugee Problem Revisited Morris wskazuje na istotny wpływ wcześniejszych rozważań o transferze ludności arabskiej na atmosferę polityczną towarzyszącą wojnie 1948 roku. Przyznaje, że idee przesiedlenia były obecne w myśli części przywódców syjonistycznych i przygotowywały społeczną akceptację dla późniejszych działań. Jednocześnie argumentuje, że nie zostały one przed

wojną przekształcone w jeden, formalnie uzgodniony plan systematycznego wypędzenia wszystkich Arabów. W jego interpretacji problem uchodźstwa powstał w wyniku wojny i zróżnicowanych działań lokalnych, choć strukturalne cele narodowego przedsięwzięcia oraz wcześniejsze wyobrażenia o transferze miały znaczenie dla przebiegu wydarzeń. Stanowisko to jest szczególnie interesujące, ponieważ łączy rozpoznanie ideologicznych i instytucjonalnych uwarunkowań wysiedleń z odrzuceniem tezy o jednej nadrzędnej decyzji organizującej całość procesu.

Z punktu widzenia socjologii organizacji rozbieżność między tymi interpretacjami można pogłębić poprzez odwołanie do problemu centralizacji i decentralizacji decyzji. Rozbudowane struktury wojskowe i administracyjne mogą realizować określone cele bez nieustannego wydawania szczegółowych poleceń przez centralne kierownictwo. Znaczenie mają wówczas kultura organizacyjna, oczekiwania przełożonych, nieformalne normy postępowania oraz sposób interpretowania ogólnych dyrektyw.

Z drugiej strony występowanie podobnych działań w różnych jednostkach nie dowodzi samo w sobie, że były one rezultatem jednego świadomie opracowanego planu. Konieczne pozostaje rozpoznanie struktury dowodzenia, sposobu przekazywania instrukcji, rzeczywistego zakresu autonomii lokalnych dowódców oraz analiza dokumentów świadczących o podejmowanych decyzjach. Analiza wojny 1948 roku wymaga właśnie takiego podejścia, ponieważ niektóre działania mogły wynikać z lokalnych warunków militarnych, inne z ogólnych założeń strategicznych, a jeszcze inne z decyzji podejmowanych na najwyższym szczeblu politycznym.

Konieczność wielopoziomowej analizy faktów historycznych

W tym kontekście istotne pozostają badania Aviego Shlaima, który skupił się na dyplomatycznym wymiarze konfliktu, a zwłaszcza na relacjach między kierownictwem syjonistycznym a królem Abd Allahem I z Transjordanii. W pracy Collusion Across the Jordan z 1988 roku oraz w późniejszej publikacji The Politics of Partition, Shlaim rekonstruował wieloletnie kontakty i negocjacje polityczne dotyczące przyszłości Palestyny. Jego analizy podważyły uproszczony obraz wojny jako konfrontacji całkowicie jednolitego obozu arabskiego z politycznie izolowaną społecznością żydowską. Autor wskazał na rozbieżne interesy poszczególnych państw arabskich, rywalizację terytorialną oraz kluczową rolę zakulisowej dyplomacji. Nie oznacza to jednak, że wszyscy uczestnicy konfliktu zawarli jednoznaczne porozumienie co do ostatecznego podziału Palestyny. Rzetelna analiza wymaga bowiem odróżnienia kontaktów dyplomatycznych i nieformalnych uzgodnień od strategicznych oczekiwań oraz faktycznych rezultatów działań militarnych.

Spór o rok 1948 przestaje zatem być prostym starciem dwóch narracji narodowych. Staje się problemem wymagającym jednoczesnego zastosowania teorii stosunków międzynarodowych, historii gospodarczej, socjologii organizacji, prawa humanitarnego, demografii oraz badań nad pamięcią społeczną. Kluczowe jest przy tym uświadomienie sobie, że ustalenia na jednym poziomie analizy nie mogą automatycznie rozstrzygać sporów na innym.

Wykazanie rzeczywistego zagrożenia militarnego dla społeczności żydowskiej nie dowodzi, że każde przesiedlenie ludności cywilnej było konieczne. Z drugiej strony udokumentowanie wypędzenia mieszkańców konkretnego miasta nie przesądza automatycznie o istnieniu identycznego rozkazu w odniesieniu do wszystkich pozostałych miejscowości. Podobnie obecność idei transferu w wypowiedziach przywódców nie wystarcza do przypisania im bezpośredniej odpowiedzialności za każdą późniejszą operację wojskową. Właśnie tej wielopoziomowości wymaga profesjonalna krytyka najostrzejszych tez Mosera. Jego interpretacja może trafnie wskazywać na niedostatecznie rozpoznane doświadczenia Palestyńczyków, historyczne związki między osadnictwem a zmianami struktury własności oraz konsekwencje politycznego uprzywilejowania jednej z narracji narodowych.

Nie nadaje jej to jednak automatycznego pierwszeństwa wobec konkurencyjnych badań archiwalnych. Krytyka historyczna powinna być proporcjonalna do dostępnych dowodów, a jej siła nie może zależeć od stopnia radykalności sformułowanych oskarżeń. Z punktu widzenia epistemologii kluczowe pozostaje rozróżnienie między hipotezą interpretacyjną a ustaleniem przyczynowym, które zostało zweryfikowane przez wiele niezależnych źródeł. W tym kontekście szczególnym przedmiotem badań historiograficznych pozostaje Plan Dalet, przyjęty przez Haganę 10 marca 1948 roku.

Plan Dalet a spór o zamiar i skutek

Dokument ten powstał w warunkach narastającej wojny wewnętrznej, stopniowego wycofywania się administracji brytyjskiej oraz przygotowań do możliwej interwencji regularnych armii państw sąsiednich. Jego zasadnicze cele obejmowały zabezpieczenie obszarów przyszłego państwa żydowskiego, ochronę osiedli, kontrolę kluczowych szlaków komunikacyjnych i ograniczenie zdolności przeciwnika do prowadzenia działań zbrojnych. Plan zawierał jednak również postanowienia dotyczące operacji przeciwko arabskim ośrodkom osadniczym, przewidujące w określonych okolicznościach niszczenie wsi, zajmowanie miejscowości i wypędzanie ich ludności w przypadku stawiania oporu.

Te elementy dokumentu stanowią podstawę trwającego sporu dotyczącego relacji między militarnymi celami operacyjnymi a szerszymi konsekwencjami demograficznymi wojny. W ramach krytyki źródeł należy odróżnić dosłowną treść planu od późniejszych interpretacji jego strategicznego znaczenia. Dokument rzeczywiście przewidywał możliwość niszczenia określonych miejscowości i wypędzania mieszkańców w związku z operacjami wojskowymi, zatem nie jest uzasadnione przedstawianie go jako instrukcji pozbawionej konsekwencji dla ludności cywilnej. Jednocześnie zawierał on postanowienia o zajmowaniu miejscowości bez wypędzania mieszkańców w razie braku oporu oraz przejmowaniu lokalnych funkcji administracyjnych. Ustalenie rzeczywistego znaczenia tych zapisów wymaga zbadania instrukcji wykonawczych, przebiegu operacji, decyzji dowódców i konkretnych skutków dla poszczególnych miejscowości. Samo istnienie planu nie rozstrzyga bowiem, czy wszystkie przypadki uchodźstwa były rezultatem jednolitej polityki, ani czy poszczególne działania wojskowe realizowały identyczne cele.

W interpretacji Ilana Pappégo Plan Dalet stanowi centralny element szerszego procesu przygotowywania systematycznego usuwania ludności palestyńskiej. Autor wiąże jego powstanie z wcześniejszym gromadzeniem informacji o arabskich wsiach, rozpoznawaniem ich struktury społecznej i przygotowywaniem operacji, które w jego ocenie miały prowadzić do gruntownego przekształcenia demografii przyszłego państwa. Działania zbrojne nie były zatem wyłącznie odpowiedzią na bezpośrednie zagrożenia militarne, lecz uczestniczyły w realizacji długotrwałego przedsięwzięcia osadniczo-kolonialnego. Pappé proponuje zastosowanie kategorii czystki etnicznej jako podstawowej ramy interpretacyjnej wojny 1948 roku, przeciwstawiając ją tradycyjnej narracji koncentrującej się na walce o niepodległość i obronie przed agresją zewnętrzną.

Benny Morris przyjmuje odmienny sposób wyjaśniania, w którym zasadniczego znaczenia nabiera rekonstrukcja poszczególnych faz wojny i lokalnych przyczyn opuszczania domów przez ludność arabską. W jego analizie działania żydowskich formacji zbrojnych były jednym z najważniejszych czynników powodujących uchodźstwo, ale występowały obok innych przyczyn: strachu przed zbliżającymi się walkami, załamywania się lokalnego porządku społecznego, decyzji rodzin o poszukiwaniu schronienia oraz określonych rozkazów ewakuacyjnych. Morris wskazuje równocześnie na istnienie bezpośrednich wypędzeń, a także na późniejszą polityczną decyzję o niedopuszczaniu masowego powrotu uchodźców. Jego ustalenia podważają interpretację palestyńskiego exodusu jako całkowicie dobrowolnego, lecz nie potwierdzają tezy o jednym, wcześniej przyjętym planie objęcia wszystkich arabskich mieszkańców jednolitą operacją wysiedleńczą.

Różnica między tymi stanowiskami dotyczy sposobu łączenia zamiaru, działania i skutku. W filozofii działania należy odróżnić rezultat przewidziany, rezultat zamierzony oraz skutek

niezamierzony, lecz możliwy do przewidzenia. Zamiar określonego dowództwa może zostać udokumentowany przez rozkazy, korespondencję, wypowiedzi i świadectwa uczestników, ale ustalenie jego zakresu wymaga oddzielnej analizy. W przypadku procesów obejmujących wiele organizacji i setki lokalnych działań szczególnie trudne pozostaje określenie relacji między ogólną orientacją ideologiczną a decyzjami podejmowanymi w konkretnych warunkach wojennych. Nie jest metodologicznie poprawne wyprowadzanie wszystkich lokalnych skutków z jednego wcześniejszego tekstu politycznego, ale nieuzasadnione byłoby również pomijanie wpływu koncepcji transferu na sposób podejmowania decyzji przez dowódców i przywódców politycznych. W tym miejscu szczególnie interesujące okazują się koncepcje zależności strukturalnej i sprawczości jednostkowej rozwijane w socjologii Anthony'ego Giddensa oraz Margaret Archer.

Działania ludzkie są podejmowane w warunkach instytucjonalnych ograniczających dostępne możliwości, jednak uczestnicy zachowują zdolność do dokonywania wyborów. Struktury mogą sprzyjać określonym praktykom, zwiększać ich prawdopodobieństwo i ułatwiać społeczną akceptację, nie determinując jednak w sposób bezwzględny wszystkich zachowań.

Mikrohistoria jako narzędzie weryfikacji mechanizmów wysiedleń

Zastosowanie tej perspektywy do wojny 1948 roku pozwala uniknąć alternatywy między absolutną odpowiedzialnością centralnego kierownictwa a całkowitą przypadkowością lokalnych działań. Rzeczywisty proces historyczny mógł obejmować jednoczesne oddziaływanie wcześniejszych idei politycznych, ogólnych strategii militarnych, lokalnych inicjatyw i zmiennej sytuacji wojennej. Szczególną wartość poznawczą posiada zastosowanie mikrohistorii, której przedstawiciele, między innymi Carlo Ginzburg i Giovanni Levi, podkreślali możliwość wydobywania ogólniejszych mechanizmów społecznych poprzez szczegółowe badanie ograniczonych przypadków. W odniesieniu do wydarzeń 1948 roku analiza pojedynczych miejscowości pozwala odtwarzać relacje między rozkazami, przebiegiem operacji wojskowych, doświadczeniami mieszkańców i późniejszymi sposobami przedstawiania wydarzeń. Nie oznacza to, że jeden przypadek może automatycznie reprezentować całość wojny. Jego szczegółowe zbadanie umożliwia jednak rozpoznanie mechanizmów niewidocznych w syntetycznych narracjach politycznych, a następnie porównanie ich z analogicznymi wydarzeniami w innych regionach.

Jednym z najbardziej znanych przykładów pozostaje atak na Deir Jassin z 9 kwietnia 1948 roku, przeprowadzony przez formacje Irgun i Lehi. Wydarzenie to było związane ze śmiercią licznych mieszkańców miejscowości, w tym osób cywilnych, a jego późniejsza recepcja uzyskała ogromne

znaczenie dla pamięci palestyńskiej oraz izraelskich sporów historiograficznych. Benny Morris poświęcił mu osobne studium dotyczące rozbieżności między dokumentacją izraelską, brytyjską i arabską oraz sposobów przedstawiania wydarzeń przez kolejne pokolenia historyków. Szczególnie interesujące jest to, że spory dotyczą nie tylko dokładnej liczby ofiar i przebiegu walk, lecz także wpływu informacji o wydarzeniu na atmosferę strachu w innych miejscowościach palestyńskich. Morris przywołuje dokumentację żydowskiej służby wywiadowczej z czerwca 1948 roku, wskazującą na znaczenie Deir Jassin jako czynnika przyspieszającego uchodźstwo.

W tym miejscu pojawia się problem oddziaływania przemocy poza bezpośrednim obszarem jej wystąpienia. Z perspektywy psychologii społecznej relacje o zabójstwach, zniszczeniach i zagrożeniu życia mogą prowadzić do radykalnej zmiany oceny ryzyka przez mieszkańców innych miejscowości. Decyzja o opuszczeniu domu może więc wynikać nie tylko z bezpośredniego rozkazu albo rozpoczęcia działań militarnych, ale również z informacji dotyczących losu sąsiednich społeczności. Takie mechanizmy występują w wielu konfliktach zbrojnych i katastrofach społecznych, a ich znaczenie można analizować przez pryzmat teorii percepcji zagrożenia, społecznego uczenia się i dyfuzji informacji.

W odniesieniu do uchodźstwa oznacza to, że formalne rozróżnienie między ucieczką a bezpośrednim wypędzeniem nie zawsze wystarcza do oceny rzeczywistej dobrowolności opuszczenia miejsca zamieszkania. Decyzja podejmowana pod wpływem uzasadnionej obawy przed śmiercią może być autonomicznym działaniem człowieka w sensie technicznym, a jednocześnie pozostawać rezultatem sytuacji przymusowej w sensie społecznym. Kolejnego przykładu dostarczają wydarzenia związane z Lyddą i Ramlą w lipcu 1948 roku.

W toku operacji wojskowych miasta te znalazły się pod kontrolą sił izraelskich, a znaczna część ich arabskich mieszkańców została zmuszona do opuszczenia domów. W literaturze historycznej przypadek ten stanowi jeden z najważniejszych przykładów bezpośredniego wypędzenia ludności podczas wojny. Jego znaczenie polega na możliwości rekonstrukcji relacji między działaniami militarnymi, decyzjami dowództwa, położeniem cywilów i późniejszymi zmianami demograficznymi. Nie jest zatem uzasadnione włączanie Lyddy i Ramli do jednej kategorii obejmującej wyłącznie spontaniczne ucieczki przed walkami. Równocześnie ich przebieg nie przesądza samodzielnie o identycznych przyczynach opuszczenia wszystkich pozostałych miejscowości palestyńskich. W perspektywie metodologicznej najważniejsze pozostaje łączenie badań mikrohistorycznych z analizą struktur ogólnych.

Wydarzenia w Deir Jassin, Lyddzie i Ramli pozwalają rozpoznawać konkretne mechanizmy przemocy i przesiedleń, ale dopiero ich zestawienie z innymi przypadkami umożliwia ocenę częstotliwości, zróżnicowania i systematyczności określonych praktyk. Należy uwzględniać zarówno

miejscowości opuszczone pod bezpośrednim przymusem, jak i społeczności, których mieszkańcy uciekali przed walkami, oraz te, które przetrwały konflikt bez całkowitego wysiedlenia.

Szczególnie wartościowe okazuje się porównywanie przypadków podobnych pod względem położenia geograficznego, struktury społecznej i sytuacji militarnej, lecz różniących się ostatecznym rezultatem. Taka metoda pozwala badać czynniki zwiększające prawdopodobieństwo przesiedlenia, nie zakładając z góry, że wszystkie wydarzenia realizowały jeden schemat. Z punktu widzenia historii społecznej zasadniczym rezultatem wojny 1948 roku pozostawało powstanie masowego uchodźstwa palestyńskiego.

Wielowymiarowość uchodźstwa i problem prawa powrotu

Dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych pozwalają ustalić skalę zjawiska, choć poszczególne szacunki różnią się w zależności od przyjętej metody i definicji uchodźcy. Misja Gospodarcza ONZ dla Bliskiego Wschodu oszacowała w 1949 roku liczbę osób, które opuściły obszar pod kontrolą Izraela i nie mogły do niego powrócić, na około 726 tysięcy. Po uwzględnieniu osób pozbawionych środków do życia wskutek przebiegu linii rozejmowych liczba ta wzrosła do około 751 tysięcy. UNRWA, rozpoczynając działalność w 1950 roku, niosła pomoc około 750 tysiącom uchodźców palestyńskich.

Zestawienie tych danych wymaga jednak rozróżnienia między demograficznym oszacowaniem populacji przemieszczonej a administracyjną kategorią osób uprawnionych do świadczeń pomocowych. Z perspektywy demografii historycznej liczby te mają znaczenie wykraczające poza statystykę, gdyż wskazują na skalę przerwania ciągłości życia społecznego. Uchodźstwo to nie tylko fizyczne przemieszczenie jednostek, lecz utrata gospodarstw domowych, relacji sąsiedzkich, instytucji edukacyjnych, lokalnych rynków pracy i infrastruktury społecznej. Rozpad wspólnot osadniczych może obciążać kolejne pokolenia kosztami adaptacji, zwłaszcza w warunkach braku stabilnego zatrudnienia, własności czy pełnoprawnego obywatelstwa. W ekonomii rozwoju procesy te analizuje się jako utratę kapitału materialnego, społecznego i ludzkiego, której skutki trwają długo po zakończeniu konfliktu. Przymusowe przesiedlenie prowadzi bowiem do wieloletniej degradacji zasobów, osłabienia sieci gospodarczych i uzależnienia od instytucji pomocowych. Dlatego Nakba nie może być rozpatrywana wyłącznie jako kwestia liczby osób opuszczających terytorium; stanowiła ona także zasadniczą transformację struktury własności, organizacji społecznej i warunków politycznej przynależności.

Utrata domu nie jest bowiem jedynie utratą nieruchomości, lecz zniszczeniem materialnych podstaw tożsamości rodzinnej, pamięci międzypokoleniowej i zakorzenienia społecznego. W antropologii przestrzeni dom jest kategorią obejmującą relacje społeczne, codzienne praktyki i symboliczne znaczenia, które wykraczają poza jego wartość ekonomiczną. Przymusowe opuszczenie miejsca zamieszkania wywołuje zatem skutki niemożliwe do pełnego ujęcia w finansowej wycenie utraconego majątku. W perspektywie prawnej kluczowa staje się różnica między pierwotną przyczyną ucieczki a późniejszym pozbawieniem możliwości powrotu. Człowiek może bowiem opuścić dom przed bezpośrednim zagrożeniem, nie rezygnując przy tym z prawa własności ani z zamiaru powrotu.

Odmowa powrotu jest zatem odrębną decyzją polityczną lub administracyjną, wymagającą osobnej analizy normatywnej. W badaniach Benno Morrisa problem niedopuszczania do masowego powrotu uchodźców ma znaczenie szczególne, gdyż wiąże się z decyzjami podejmowanymi już po powstaniu Izraela, gdy znaczna część mieszkańców znajdowała się poza granicami nowego państwa. W ten sposób uchodźstwo przestało być jedynie bezpośrednim skutkiem działań wojennych, a stało się rezultatem konkretnej polityki dotyczącej granic, własności i przynależności politycznej.

Ważną rolę odgrywa tu rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ nr 194 (III) z 11 grudnia 1948 roku. Jej punkt 11 odnosił się do możliwości powrotu uchodźców pragnących zamieszkać w swoich domach i żyć w pokoju z sąsiadami, a także do kwestii odszkodowań za utracone lub zniszczone mienie. Dokument ten stał się jednym z fundamentów sporów o palestyńskie prawo powrotu, restytucję własności i odpowiedzialność za przesiedlenia. Choć jego interpretacja prawna pozostaje przedmiotem debat – dotyczących m.in. rangi rezolucji Zgromadzenia Ogólnego czy relacji między roszczeniami indywidualnymi a negocjacjami pokojowymi – nie można pominąć faktu, że już w 1948 roku społeczność międzynarodowa uznała uchodźstwo za problem wymagający zarówno pomocy humanitarnej, jak i rozwiązań prawno-majątkowych. W tym kontekście użyteczna jest teoria sprawiedliwości naprawczej, która rozróżnia uznanie krzywdy, odpowiedzialność za nią oraz formy zadośćuczynienia.

Restytucja własności może być instrumentem takiej naprawy, choć nie zawsze jest możliwa w pierwotnej formie – zwłaszcza po dekadach zmian własnościowych i rozwoju infrastruktury. Odszkodowanie natomiast kompensuje straty materialne, lecz nie usuwa automatycznie utraty więzi społecznych, pamięci miejsca ani poczucia naruszonej godności.

Konfrontacja źródeł archiwalnych z historią mówioną i cyfrową

Teorie sprawiedliwości przejściowej kładą nacisk na łączenie instrumentów prawnych, ekonomicznych i symbolicznych. Obejmuje to ustalanie prawdy, ochronę dokumentacji, uznanie doświadczeń ofiar oraz wypracowanie trwałych gwarancji niepowtarzania naruszeń. Jednym z najciekawszych problemów metodologicznych w badaniach nad Nakbą pozostaje relacja między dokumentacją administracyjną i wojskową a świadectwami osób, które doświadczyły tych wydarzeń bezpośrednio. Historycy opierający się głównie na archiwach państwowych uzyskują dostęp do rozkazów, raportów, korespondencji i protokołów decyzyjnych. Materiał ten pozwala na stosunkowo dokładne ustalenie chronologii i mechanizmów organizacyjnych, lecz jest obciążony ograniczeniami wynikającymi z celów instytucji, które go wytworzyły. Administracja nie dokumentuje wszystkich zdarzeń w jednakowym stopniu; część informacji bywa świadomie pomijana, a znaczenie określonych działań opisuje się językiem właściwym dla danej organizacji. Z drugiej strony historia mówiona umożliwia poznanie indywidualnych i rodzinnych doświadczeń, których urzędowe zapisy często nie rejestrują. Świadectwa mieszkańców mogą ujawnić przebieg opuszczania domów, relacje między sąsiadami, motywy ucieczki, ból utraty majątku oraz późniejsze strategie podtrzymywania pamięci.

Wartość poznawcza tych relacji nie oznacza jednak całkowitej odporności na ograniczenia ludzkiej pamięci. Wspomnienia przywoływane po wielu dziesięcioleciach mogą zawierać błędy chronologiczne, późniejsze interpretacje czy elementy wiedzy przejętej od innych osób. Właściwym rozwiązaniem nie jest zatem uznanie świadectwa za mniej wartościowe z racji jego subiektywności, ani przyznanie mu automatycznego pierwszeństwa jako relacji uczestnika. Konieczna pozostaje konfrontacja różnych rodzajów materiału, co pozwala rozpoznawać zarówno punkty wspólne, jak i rzeczywiste sprzeczności.

Przykład takiej metodologii przedstawił Kobi Peled w artykule z 2014 roku opublikowanym w Journal of Israeli History, poświęconym historii miejscowości Fassuta w Galilei. Autor zestawił izraelską dokumentację archiwalną ze świadectwami palestyńskich mieszkańców, by wyjaśnić, dlaczego miejscowość ta przetrwała wydarzenia wojenne bez całkowitego wyludnienia, podczas gdy wiele sąsiednich wsi zostało opuszczonych lub zniszczonych. Badanie pokazuje, że dokumenty pisane i relacje ustne mogą się wzajemnie wzmacniać lub podważać, a ich połączenie pozwala rekonstruować zdarzenia z większą dokładnością niż jednostronne podejście.

W podobnym duchu prowadzone są badania Rosemary Sayigh, która od wielu dziesięcioleci zajmuje się palestyńską pamięcią uchodźczą i historią mówioną. W jej pracach szczególne miejsce

zajmuje społeczna reprodukcja pamięci o utraconych miejscowościach, rodzinnych gospodarstwach i przedwojennym życiu społecznym. Badaczka analizowała m.in. doświadczenia mieszkańców obozów uchodźczych w Libanie, wskazując na rolę przekazu rodzinnego, lokalnych opowieści i praktyk kulturowych w zachowywaniu pamięci przez kolejne pokolenia. Dzięki temu palestyńskie uchodźstwo jawi się nie tylko jako zdarzenie demograficzne, ale proces długotrwałego wytwarzania tożsamości w warunkach przymusowego rozproszenia. W tym miejscu przydatna staje się koncepcja postpamięci Marianne Hirsch, opisująca sposób, w jaki traumatyczne doświadczenia wcześniejszych pokoleń kształtują wyobraźnię i emocjonalny stosunek do przeszłości osób, które nie uczestniczyły bezpośrednio w wydarzeniach. Postpamięć nie jest tożsama z osobistym wspomnieniem – powstaje za pośrednictwem opowieści rodzinnych, fotografii czy przedmiotów – może jednak uzyskiwać intensywność emocjonalną wpływającą na współczesne postawy społeczne i polityczne.

W kontekście żydowskiej pamięci Zagłady oraz palestyńskiej pamięci Nakby koncepcja ta pozwala badać mechanizmy międzypokoleniowego przekazywania doświadczeń utraty, bez zakładania identyczności historycznego charakteru obu katastrof.

Współczesne technologie dodatkowo poszerzają możliwości rekonstrukcji przeszłości poprzez łączenie dokumentów archiwalnych, map historycznych, fotografii lotniczych i cyfrowych modeli przestrzennych. Interesujące są projekty organizacji Zochrot oraz interdyscyplinarnego zespołu Forensic Architecture, które wykorzystują różnorodne dane do dokumentowania historii palestyńskich miejscowości i zmian w krajobrazie. W przypadku Al-Arakib zastosowano m.in. fotografię lotniczą z 1945 roku, współczesne obrazy terenu i dokumentację materialnych pozostałości osadnictwa, by badać ciągłość obecności mieszkańców oraz późniejsze zmiany zagospodarowania ziemi. Takie podejście pokazuje, że narzędzia geoinformatyczne i analiza przestrzenna mogą uzupełniać tradycyjną historiografię, zwłaszcza gdy spory dotyczą samego istnienia miejscowości czy ich granic. Z perspektywy epistemologii kluczowe jest jednak odróżnienie wizualnej sugestywności rekonstrukcji od jej rzeczywistej wartości dowodowej. Mapa czy model przestrzenny dostarczają istotnych informacji, ale ich interpretacja wymaga znajomości datowania, skali i pochodzenia materiału. Cyfrowa rekonstrukcja nie może zatem zastąpić analizy dokumentów własności, relacji świadków ani norm prawnych obowiązujących w chwili danych wydarzeń.

Konieczność niezależności metod w badaniach

Interdyscyplinarność zwiększa moc wyjaśniającą badań dopiero wtedy, gdy poszczególne metody dostarczają rzeczywiście niezależnych informacji, które można wzajemnie konfrontować. Samo połączenie wielu technik nie gwarantuje bowiem prawdziwości wniosków, jeśli wszystkie opierają się na tej samej, niezweryfikowanej przesłance.

Wpływ polityki archiwalnej na dostęp do prawdy historycznej

W sporach o pamięć narodową kluczowe znaczenie ma dostęp do dokumentacji państwowej, gdyż możliwość prowadzenia rzetelnych badań historycznych zależy nie tylko od kompetencji uczonych, ale i od instytucjonalnych warunków udostępniania źródeł. Archiwa pełnią bowiem potrójną rolę: są instytucjami ochrony dziedzictwa, organami administracji publicznej oraz jednostkami realizującymi kompetencje w zakresie bezpieczeństwa państwa.

Konflikt rodzi się w momencie, gdy ograniczenia dostępu do dokumentów wykraczają poza rzeczywiste potrzeby ochrony bezpieczeństwa, prywatności czy praw osób trzecich, co w praktyce utrudnia badania nad wydarzeniami o istotnym znaczeniu publicznym. W kontekście izraelskiej dokumentacji historycznej szczególnie ważne są ustalenia organizacji Akevot, zajmującej się dostępem do archiwów i historią konfliktu izraelsko-palestyńskiego. Autor książki przywołuje raporty tej organizacji, w których wskazywano na praktyki ograniczania dostępu do materiałów, w tym tych dotyczących wojny 1948 roku i przesiedleń ludności palestyńskiej. Akevot dokumentowała przypadki ponownego blokowania źródeł, które wcześniej były dostępne, oraz problemy z przejrzystością procedur odtajniania. Z perspektywy prawnej należy jednak oddzielić ustalenia organizacji od stanowiska instytucji państwowych i obowiązujących regulacji archiwalnych. Izraelski system administracji obronnej przewiduje bowiem konkretne procedury przeglądu dokumentów, okresy ograniczonego dostępu oraz prawnie uzasadnione możliwości odmowy ujawnienia informacji.

Problem badawczy koncentruje się zatem na proporcjonalności, przejrzystości i prawidłowości stosowania tych ograniczeń. Z punktu widzenia teorii państwa demokratycznego kluczowa jest relacja między prawem do informacji publicznej a odpowiedzialnością instytucji za ochronę interesu państwa. Jawność nie oznacza całkowitego zniesienia tajemnicy państwowej – istnieją uzasadnione przypadki ograniczania dostępu, zwłaszcza w kwestiach aktualnych zdolności obronnych czy danych osobowych. Jednak upływ czasu i zmiana okoliczności historycznych mogą

osłabiać przesłanki utrzymywania tajemnicy. Nowoczesne systemy archiwalne powinny zatem obejmować procedury okresowej kontroli ograniczeń oraz możliwość niezależnego kwestionowania odmów udostępnienia dokumentów. W przeciwnym razie państwo zyskuje nadmierny wpływ na zakres wiedzy, jaką społeczeństwo posiada o działaniach swoich wcześniejszych instytucji.

W refleksji Michela Foucaulta relacje między wiedzą a władzą pozwalają badać, w jaki sposób instytucje organizują kategorie poznawcze i wyznaczają warunki uzyskiwania społecznie uznanej prawdy. Podejście to nie sugeruje, że każda wiedza historyczna jest wyłącznie instrumentem dominacji lub że brakuje kryteriów odróżniania prawdy od fałszu. Pozwala ono natomiast dostrzec wpływ procedur instytucjonalnych na dostępność źródeł, publiczną widoczność określonych doświadczeń i społeczną legitymizację różnych interpretacji. Badanie polityki archiwalnej staje się zatem istotnym zadaniem socjologii wiedzy, gdyż dokument historyczny nie jest jedynie nośnikiem informacji, lecz także przedmiotem określonego reżimu własności, przechowywania i udostępniania.

Pamięć agonistyczna jako alternatywa dla jednolitości narracyjnej

Współczesnym przykładem instytucjonalnego sporu o pamięć historyczną pozostaje izraelska nowelizacja ustawy o podstawach budżetu z 2011 roku, określana powszechnie jako ustawa o Nakbie. Regulacja ta umożliwiła ograniczanie finansowania publicznego podmiotom podejmującym działania wskazane w przepisach, m.in. traktowanie dnia ustanowienia państwa Izrael jako dnia żałoby. W debacie publicznej ustawa stała się przedmiotem krytyki organizacji praw człowieka, które wskazywały na ryzyko wywołania efektu mrożącego wobec instytucji edukacyjnych, kulturalnych i społecznych podejmujących temat palestyńskiej Nakby. Należy tu wyraźnie rozróżnić pierwotne projekty przewidujące sankcje karne od ostatecznie przyjętego rozwiązania dotyczącego finansowania instytucji.

Problem ten jest kluczowy z perspektywy konstytucyjnej wolności wypowiedzi i pluralizmu pamięci. Państwo może organizować oficjalne obchody niepodległości, rozwijać instytucje upamiętniania i wspierać badania nad własną historią, jednak nie oznacza to automatycznie, że wszystkie społeczności zamieszkujące jego terytorium muszą interpretować te same wydarzenia zgodnie z dominującą narracją państwową. W społeczeństwach wielonarodowych i wielokulturowych data uzyskania niepodległości przez jedną wspólnotę może być jednocześnie związana z doświadczeniem utraty politycznej samodzielności, przymusowego przesiedlenia albo zmiany statusu prawnego innej zbiorowości. Uznanie takiej wielości doświadczeń nie wymaga

rezygnacji z oficjalnej pamięci narodowej, lecz stawia przed państwem pytanie o zakres dopuszczalnego różnicowania publicznych form upamiętniania. W filozofii demokracji deliberatywnej kluczowe jest przekonanie, że wspólnota polityczna może zachować trwałość pomimo odmiennych interpretacji własnej historii. Demokracja nie wymaga jednolitości poglądów dotyczących przeszłości, lecz istnienia instytucji umożliwiających pokojowe przedstawianie konkurencyjnych stanowisk i ich krytyczną konfrontację.

Publiczna debata o Nakbie nie musi zatem stanowić negacji izraelskiej niepodległości, podobnie jak pamięć o utworzeniu Izraela nie eliminuje konieczności rozpoznawania palestyńskiego doświadczenia uchodźstwa. Problem polityczny pojawia się wtedy, gdy uznanie jednej narracji staje się warunkiem uczestnictwa w życiu publicznym lub gdy przedstawianie udokumentowanych doświadczeń określonej społeczności prowadzi do sankcji ograniczających jej zdolność do organizowania własnego życia kulturalnego. W tym miejscu zasadne staje się zastosowanie koncepcji pamięci agonistycznej, rozwijanej w badaniach nad konfliktami i polityką upamiętniania. W odróżnieniu od modeli zakładających konieczność stworzenia jednej uzgodnionej narracji, podejście agonistyczne dopuszcza istnienie trwałych sporów dotyczących znaczenia przeszłości, pod warunkiem ich prowadzenia w ramach wzajemnego uznania politycznej podmiotowości uczestników. Nie chodzi o zniesienie różnic interpretacyjnych, lecz o stworzenie instytucjonalnych warunków ich odpowiedzialnego ujawniania. W społeczeństwach doświadczających długotrwałych konfliktów zbiorowych takie podejście może okazać się szczególnie wartościowe, gdyż próba całkowitego ujednolicenia pamięci często wiąże się z marginalizacją grup, których doświadczenia nie odpowiadają dominującemu modelowi historii.

Przywołane ustalenia pozwalają dokładniej określić status najostrzejszych twierdzeń Benjamina Mosera, szczególnie tych, które przedstawiają dzieje syjonizmu jako spójny i nieprzerwany proces podporządkowywania ludności palestyńskiej określonemu projektowi narodowemu. Z perspektywy historiograficznej teza taka wymaga szczegółowego rozpoznania ciągłości instytucjonalnej, przekazu ideowego i związków przyczynowych między wydarzeniami oddzielonymi wieloma dziesięcioleciami. Nie wystarcza wykazanie podobieństwa określonych praktyk politycznych ani odwołanie do wspólnego języka narodowego samostanowienia. Należy ustalić, które decyzje były podejmowane przez konkretne instytucje, jakie istniały alternatywy oraz w jakim stopniu późniejsze działania wynikały z wcześniejszych założeń ideologicznych. Radykalna interpretacja Mosera może zatem pełnić funkcję hipotezy krytycznej, której zadaniem jest prowokowanie do ponownego zbadania materiału historycznego, lecz nie powinna uzyskiwać statusu wyjaśnienia naukowego jedynie z racji moralnej doniosłości poruszanego problemu.

Konieczne pozostaje rozróżnienie między udokumentowaną historią palestyńskich wysiedleń, sporną kwalifikacją całości procesu z 1948 roku, późniejszymi decyzjami dotyczącymi powrotu uchodźców oraz współczesnymi zarzutami dotyczącymi polityki Izraela na terytoriach okupowanych. Każdy z tych problemów posiada własną strukturę źródłową i odrębny kontekst prawny; ich połączenie w jedną narrację wymaga wykazania rzeczywistych związków, a nie tylko podobieństwa ocen normatywnych. Należy również oddzielić odpowiedzialność historycznych instytucji od odpowiedzialności społeczności rozumianej jako całość. Żydowskie społeczności w Europie, Ameryce, Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie rozwijały odmienne strategie emancypacyjne oraz zróżnicowane stosunki wobec syjonizmu. Przypisywanie im jednej wspólnej odpowiedzialności za późniejsze działania państwa Izrael byłoby metodologicznie nieuzasadnione i sprzeczne z zasadą indywidualizacji odpowiedzialności. Analogicznie palestyńska społeczność nie stanowi jednolitego podmiotu odpowiedzialnego za wszystkie decyzje podejmowane przez rozmaite organizacje polityczne i zbrojne. W obu przypadkach konieczne pozostaje rozpoznawanie konkretnych sprawców działań, instytucji odpowiedzialnych za ich organizację oraz osób, których prawa zostały naruszone.

Rygor metodologiczny przeciwko prezentyzmowi i instrumentalizacji pamięci

Kluczową kwestią staje się tutaj krytyka historycznego prezentyzmu, czyli tendencji do bezpośredniego przenoszenia współczesnych kategorii moralnych i politycznych na wcześniejsze epoki, z pominięciem ich specyficznego kontekstu. Nie oznacza to, że dawne działania pozostają poza oceną moralną, lecz wskazuje na konieczność odróżnienia rekonstrukcji ówczesnych norm i przekonań od współczesnego osądu ich konsekwencji. Przykładowo dziewiętnastowieczne idee europejskiej misji cywilizacyjnej mogą być dziś krytykowane z perspektywy uniwersalnej godności człowieka, jednak historyk powinien jednocześnie wyjaśniać, dlaczego określone przekonania były wówczas rozpowszechnione i jak wpływały na rzeczywiste decyzje polityczne. W przeciwnym razie analiza zostaje zredukowana do retrospektywnego przyznawania racji wybranym postaciom i moralnego potępiania pozostałych, bez rzeczywistego wyjaśnienia mechanizmów historycznych. Wartość krytycznej historiografii polega zatem na zdolności do jednoczesnego uznania realności historycznego cierpienia, złożoności przyczyn oraz ograniczeń wiedzy o poszczególnych wydarzeniach. Przymusowe uchodźstwo Palestyńczyków pozostaje udokumentowanym faktem historycznym, niezależnie od sporów dotyczących szczegółowych przyczyn i zakresu centralnego planowania.

Podobnie rzeczywistość europejskiego antysemityzmu i Zagłady nie zależy od późniejszych interpretacji politycznej funkcji pamięci o tych wydarzeniach. Problem naukowy nie polega na ustalaniu, która zbiorowość posiada bardziej autentyczne doświadczenie krzywdy, lecz na rekonstrukcji konkretnych procesów, mechanizmów odpowiedzialności i ich skutków dla ludzi. Zasadniczą trudnością pozostaje możliwość jednoczesnego uznawania wielu historycznych doświadczeń bez ich normatywnego utożsamiania. Pamięć żydowskiego prześladowania i Zagłady posiada własną historię, strukturę społeczną oraz szczególny charakter prawny i moralny. Z kolei pamięć palestyńskiej Nakby obejmuje odmienne wydarzenia, mechanizmy przemocy i formy długotrwałego uchodźstwa.

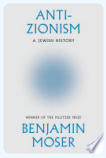
Zestawienie tych doświadczeń może służyć analizie uniwersalnych problemów wykluczenia, utraty domu i politycznej bezbronności, ale nie powinno prowadzić do mechanicznego porównywania rozmiarów cierpienia ani do relatywizowania odpowiedzialności konkretnych sprawców. Współczesna filozofia pamięci dostarcza narzędzi umożliwiających takie rozróżnienie, szczególnie poprzez oddzielenie uznania doświadczenia ofiar od instrumentalnego wykorzystywania ich historii do legitymizowania bieżących decyzji politycznych.

W tym kontekście należy przejść do analizy relacji między Zagładą europejskich Żydów, wcześniejszymi programami syjonistycznymi, działaniami ratunkowymi podejmowanymi podczas drugiej wojny światowej oraz późniejszą polityką pamięci państwa Izrael. W tym obszarze spór historiograficzny uzyskuje wyjątkową intensywność, ponieważ dotyczy nie tylko interpretacji wydarzeń, ale również moralnego obowiązku zachowania pamięci o ofiarach ludobójstwa i granic odpowiedzialnego posługiwania się ich doświadczeniem w debacie publicznej. Analiza ta wymaga starannego odróżnienia rzeczywistych dokumentów historycznych od późniejszych interpretacji politycznych, rozpoznania działalności różnych organizacji żydowskich wobec nazistowskich prześladowań, zbadania kontrowersji dotyczących porozumienia Haavara oraz sprawy Rudolfa Kasztnera, a także uwzględnienia refleksji Hannah Arendt nad zbrodniami totalitarnymi i mechanizmami biurokratycznej odpowiedzialności. Kluczowe staje się pytanie, w jakich warunkach pamięć katastrofy może służyć rozwijaniu uniwersalnej wrażliwości moralnej, a kiedy staje się przedmiotem politycznej instrumentalizacji.

Rozstrzygnięcie tego problemu nie może polegać na przyjęciu stanowiska jednej strony sporu ani na odrzuceniu kontrowersyjnych zagadnień ze względu na ich emocjonalną doniosłość. Wymaga ono rygoru stanowiącego podstawę wszystkich nauk historycznych: niezależnej kontroli źródeł, precyzji pojęć, rekonstrukcji związków przyczynowych i gotowości do korygowania przekonań w świetle nowych dowodów.

> Czy w świecie zdominowanym przez politykę tożsamości jesteśmy w stanie zaakceptować historię, która nie oferuje moralnego zwycięstwa żadnej ze stron? Być może jedyną drogą do sprawiedliwości jest uznanie, że prawda o przeszłości nie leży w wyborze jednej z dwóch przeciwstawnych opowieści, lecz w odwadze przebywania w przestrzeni między nimi. Pozostaje pytanie: czy potrafimy budować przyszłość na fundamencie pamięci agonistycznej, gdzie uznanie krzywdy drugiego nie jest postrzegane jako zdrada własnej wspólnoty?

Inspiracje

[1]

"Anti-Zionism A Jewish History" Benjamin Moser

Doubleday | ISBN: 9780385551250

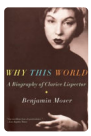
Benjamin Moser (ur. 1976) jest amerykańskim biografem, krytykiem i tłumaczem. Uzyskał tytuł licencjata z historii na Uniwersytecie Browna, a następnie ukończył studia magisterskie i doktoranckie na Uniwersytecie w Utrechcie. Moser zyskał międzynarodowe uznanie za przełomowe studium biograficzne brazylijskiej pisarki Clarice Lispector zatytułowane „Why This World: A Biography of Clarice Lispector" (2009), które było finalistą nagrody National Book Critics Circle Award i przyniosło mu brazylijską Nagrodę Państwową za Dyplomację Kulturalną. W 2020 roku otrzymał Nagrodę Pulitzera w kategorii biografii za książkę „Sontag: Her Life and Work" (2019), stanowiącą dogłębną analizę życia Susan Sontag i jej wpływu na kulturę. Oprócz biografii literackich, Moser publikował refleksje na temat holenderskich malarzy Złotego Wieku oraz pełnił funkcję redaktora serii nowych angielskich tłumaczeń dzieł wszystkich Lispector.

Benjamin Moser *(born 1976) is an American biographer, critic, and translator. He earned a bachelor's degree in history from Brown University and completed his master's and doctorate degrees at Utrecht University. Moser achieved international acclaim for his groundbreaking biographical study of Brazilian writer Clarice Lispector, 'Why This World: A Biography of Clarice Lispector' (2009), which was a finalist for the National Book Critics Circle Award and earned him Brazil's State Prize for Cultural Diplomacy. In 2020, he received the Pulitzer Prize for Biography for 'Sontag: Her Life and Work' (2019), a definitive examination of Susan Sontag's life and cultural impact. In addition to literary biographies, Moser has published reflections on Dutch Golden Age painters and served as the series editor for new English translations of Lispector's complete works.*

Literatura uzupełniająca

Książki

Książki autora i dzieła przywołane w tekście:

[1] **"Why this World"**

Benjamin Moser

2009 | Oxford University Press, USA | ISBN: 9780199895823

[2] "The Upside-Down World"

Benjamin Moser

2023 | Liveright Publishing | ISBN: 9781324092261

[3] "Sontag"

Benjamin Moser

2019 | HarperCollins | ISBN: 9780062896414

[4] "Por qué este mundo. Una biografía de Clarice Lispector"

Benjamin Moser

2017 | Siruela | ISBN: 9788417151560

[5] "Sontag: Vida e obra"

Benjamin Moser

2022 | OBJECTIVA | ISBN: 9789897846281

[6] "El mundo del revés"

Benjamin Moser

2025 | Anagrama | ISBN: 9788433948441

Książki autorów przywoływanych i literatura pokrewna:

[7] "Ceci n'est pas une pipe"

Michel Foucault

[8] "This is Not a Pipe"

Michel Foucault

ISBN: 9780520042322

[9] "Der Judenstaat"

Theodor Herzl

BoD – Books on Demand | ISBN: 9783695185412

[10] "The New Ghetto"

Theodor Herzl

[11] "The Collective Memory"

Maurice Halbwachs

1980 | HarperCollins Publishers

[12] **"Das kulturelle Gedächtnis Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen"**

Jan Assmann

C.H.Beck | ISBN: 9783406703409

[13] **"Egypt: theologie a zbožnost rané civilizace"**

Jan Assmann

ISBN: 9788072980529

[14] **"Monarchische Herrschaft im Altertum"**

Jan Assmann

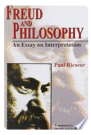
Walter de Gruyter GmbH & Co KG | ISBN: 9783110461794

[15] **"Oneself as Another"**

Paul Ricoeur

University of Chicago Press | ISBN: 9780226713298

[16] **"Freud and Philosophy"**

Paul Ricoeur

Motilal Banarsidass Publishing House | ISBN: 9788120833050

[17] **"Metahistory"**

Hayden White

JHU Press | ISBN: 9780801817618

[18] **"Concepts of Historical Time and Social History"**

Reinhart Koselleck

1982

[19] **"El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II"**

Fernand Braudel

Fondo de Cultura Economica | ISBN: 9786071634580

[20] **"The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II (French)"**

Fernand Braudel

Univ of California Press | ISBN: 9780520400658

[21] "The Mediterranean"

Fernand Braudel

Univ of California Press | ISBN: 9780520203082

[22] "The Birth of the Palestinian Refugee Problem (Part Two)"

Benny Morris

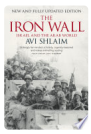
Cambridge University Press | ISBN: 9780521009676

[23] "The Birth of the Palestinian Refugee Problem"

Benny Morris

Cambridge University Press | ISBN: 9780521009676

[24] "The Iron Wall: Israel and the Arab World"

Avi Shlaim

Penguin UK | ISBN: 9780141976785

[25] "al-Taṭhīr al-ʻirqī fī Filasṭīn"

Ilan Pappé

[26] "al-Taṭhīr al-ʻirqī fī Filasṭīn (Mu'assasat al-Dirāsāt alflsṭynyt-2022)"

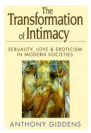
Ilan Pappé

[27] "The Ethnic Cleansing of Palestine"

Ilan Pappé

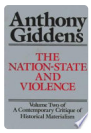
Oneworld Publications

[28] "The Transformation of Intimacy"

Anthony Giddens

1993 | ISBN: 9780804722148

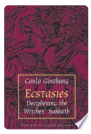
[29] "The Nation-State and Violence"

Anthony Giddens

Univ of California Press | ISBN: 9780520060395

[30] "Baʿīdan ʿan al-Yasār wa-al-Yamīn: Mustaqbal al-Siyāsāt al-Rādīkāliyya"

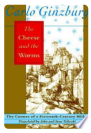
Anthony Giddens

[31] "Ecstasies"

Carlo Ginzburg

University of Chicago Press | ISBN: 9780226839448

[32] "The Cheese and the Worms"

Carlo Ginzburg

JHU Press | ISBN: 9780801843877

[33] "The Night Battles"

Carlo Ginzburg

JHU Press | ISBN: 9781421409931

[34] "Women mobilizing memory"

Marianne Hirsch

Columbia University Press | ISBN: 9780231549974

[35] "The birth of biopolitics: lectures at the Collège de France, 1978-79"

Michel Foucault

Springer | ISBN: 9780230594180

Artykuły naukowe

Prace autorów przywoływanych w tekście:

[1] "Time and narrative"

Paul Ricœur, Kathleen McLaughlin, David Pellauer

1986

Źródło

[2] "The Diaries of Theodor Herzl"

Oscar Kraines, Marvin Lowenthal, Theodor Herzl

1957 | The Western Political Quarterly | DOI: 10.2307/444175

Źródło

[3] "Theodor Herzl, oder, Der Moses des fin de siècle"

K. Dethloff, Theodor Herzl

1986

Źródło

[4] "Theodor Herzl : 1860 - 1904 : wenn Ihr wollt, ist es kein Märchen"

J. Schoeps, Theodor Herzl, C. Brandstätter

2004

Źródło

[5] **"Theodor Herzl : Jahrbuch"**

Tulo Nussenblatt, Theodor Herzl

1937

Źródło

[6] **"On Collective Memory"**

Maurice Halbwachs, Lewis A. Coser

1992 | University of Chicago Press eBooks | DOI: 10.7208/chicago/9780226774497.001.0001

Źródło

[7] **"Los marcos sociales de la memoria"**

Maurice Halbwachs

2004 | Dialnet (Universidad de la Rioja)

Źródło

[8] **"La Mémoire collective"**

Maurice Halbwachs

1950 | Social Science Open Access Repository (GESIS – Leibniz Institute for the Social Sciences)

Źródło

[9] **"La topographie légendaire des évangiles en terre sainte : étude de mémoire collective"**

Maurice Halbwachs

1941 | Social Science Open Access Repository (GESIS – Leibniz Institute for the Social Sciences)

Źródło

[10] **"Communicative and Cultural Memory"**

Jan Assmann

2008 | Cultural Memory Studies | DOI: 10.1515/9783110207262.2.109

Źródło

[11] **"Globalization, Universalism, and the Erosion of Cultural Memory"**

Jan Assmann

2010 | Memory in a Global Age | DOI: 10.1057/9780230283367_7

Źródło

[12] **"15 Cultural Memory and the Myth of the Axial Age"**

Jan Assmann

2012 | The Axial Age and Its Consequences | DOI: 10.4159/harvard.9780674067400.c15

Źródło

[13] **"Cultural Memory and the Myth of the Axial Age"**

JAN ASSMANN

2012 | The Axial Age and Its Consequences | DOI: 10.2307/j.ctt2jbs61.18

Źródło

[14] **"Between Memory and History: Les Lieux de Memoire"**

Pierre Nora

1989 | Representations | DOI: 10.2307/2928520

Źródło

[15] **"ENTRE MEMÓRIA E HISTÓRIA: A PROBLEMÁTICA DOS LUGARES"**

Pierre Nora, Tradução Yara Aun Khoury

1993 | Projeto História Revista do Programa de Estudos Pós-Graduados em História

Źródło

[16] **"Constructing the past : essays in historical methodology"**

Jacques Le Goff, Pierre Nora, Colin R. Lucas

1985

Źródło

[17] **"Memory, History, Forgetting"**

Paul Ricœur, Kathleen Blamey, David Pellauer

2004 | University of Chicago Press eBooks | DOI: 10.7208/chicago/9780226713465.001.0001

Źródło

[18] **"Hermeneutics and the Human Sciences: Essays on Language, Action and Interpretation"**

Paul Ricœur

2016 | Cambridge University Press eBooks | DOI: 10.1017/cbo9781316534984

Źródło

[19] "Freud and Philosophy an Essay on Interpretation"

Paul Ricœur, Denis Savage

1970 | International Journal for Philosophy of Religion

Źródło

[20] "Hayden White. The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation. Baltimore: Johns Hopkins University Press. 1987. Pp. xiii, 244. $26.50"

Dominick LaCapra, Hayden White

1988 | The American Historical Review | DOI: 10.1086/ahr/93.4.1007

Źródło

[21] "The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation."

Ralph Flores, Hayden White

1987 | MLN | DOI: 10.2307/2905318

Źródło

[22] "The Question of Narrative in Contemporary Historical Theory"

Hayden White

1984 | History and Theory | DOI: 10.2307/2504969

Źródło

[23] "The Names of History: On the Poetics of Knowledge."

Lynn Avery Hunt, Jacques Ranciere, Hassan Melehy, Hayden White

1996 | Contemporary Sociology A Journal of Reviews | DOI: 10.2307/2077019

Źródło

[24] "The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts"

Reinhart Koselleck

2002 | Stanford University Press eBooks | DOI: 10.1515/9781503619104

Źródło

[25] "Conceptual History, Memory, and Identity: An Interview with Reinhart Koselleck"

Javiér Fernández Sebastián, Juan Francisco Fuentes, Reinhart Koselleck

2006 | Contributions to the History of Concepts | DOI: 10.1163/187465606783406153

Źródło

[26] "Basic Concepts in History: A Historical Dictionary of Political and Social Language in Germany"

Reinhart Koselleck, MIchaela Richter

2011 | Contributions to the History of Concepts | DOI: 10.3167/choc.2011.060102

Źródło

[27] "The Temporalisation of Concepts"

Reinhart Koselleck

1997 | Redescriptions: Political Thought, Conceptual History and Feminist Theory | DOI: 10.7227/r.1.1.2

Źródło

[28] "Identity, Narrative, Language, Culture, and the Problem of Variation in Life Stories"

Dan P. McAdams

2019 | Evolutionary Studies in Imaginative Culture | DOI: 10.26613/esic.3.1.125

Źródło

[29] "“First we invented stories, then they changed us”: The Evolution of Narrative Identity"

Dan P. McAdams

2019 | Evolutionary Studies in Imaginative Culture | DOI: 10.26613/esic.3.1.110

Źródło

[30] "Narrative Identity"

Dan P. McAdams

2011 | Handbook of Identity Theory and Research | DOI: 10.1007/978-1-4419-7988-9_5

Źródło

[31] "The Development of a Narrative Identity"

Dan P. McAdams

1989 | Personality Psychology | DOI: 10.1007/978-1-4684-0634-4_12

Źródło

[32] "Histoire et Sciences sociales: La longue durée"

Fernand Braudel

1958 | Annales Histoire Sciences Sociales | DOI: 10.3406/ahess.1958.2781

Źródło

[33] "History and the Social Sciences: The Long Duration"

Fernand Braudel

1960 | Political Research, Organization and Design | DOI: 10.1177/000276426000300601

Źródło

[34] "The Next 40 Years Will Be the Most Important in History"

IAN MORRIS

2011 | New Perspectives Quarterly | DOI: 10.1111/j.1540-5842.2011.01222.x

Źródło

[35] "Failures in National Intelligence Estimates: The Case of the Yom Kippur War"

Avi Shlaim

1976 | World Politics | DOI: 10.2307/2009975

Źródło

[36] "The War for Palestine: Rewriting the History of 1948"

L. Carl Brown, Eugene Rogan, Avi Shlaim

2001 | Foreign Affairs | DOI: 10.2307/20050301

Źródło

[37] "The 1948 Ethnic Cleansing of Palestine"

Ilan Pappé

2006 | Journal of Palestine Studies | DOI: 10.1525/jps.2006.36.1.6

Źródło

[38] "A History of Modern Palestine: One Land, Two Peoples"

Ilan Pappé

2006 | Cambridge University Press eBooks | DOI: 10.1017/cbo9780511992728

Źródło

[39] "Ten Myths About Israel"

Ilan Pappé

2017

Źródło

[40] "The Idea of Israel: A History of Power and Knowledge"

Ilan Pappé

2014

Źródło

[41] "The Birth of Israel: Myths and Realities"

Simha Flapan

1987

Źródło

[42] "Zionism and the Palestinians"

Simha Flapan

2026 | Routledge eBooks | DOI: 10.4324/9781003749219

Źródło

[43] "Myth Six"

Simha Flapan

2026 | Routledge eBooks | DOI: 10.4324/9781003743958-7

Źródło

[44] "Myth Seven"

Simha Flapan

2026 | Routledge eBooks | DOI: 10.4324/9781003743958-8

Źródło

[45] "Central Problems in Social Theory: Action, structure and contradiction in social analysis"

Anthony Giddens

1979 | Bloomsbury Publishing Plc eBooks | DOI: 10.1007/978-1-349-16161-4

Źródło

[46] "The Third Way: The Renewal of Social Democracy"

Anthony Giddens

1999

Źródło

[47] "A Contemporary Critique of Historical Materialism"

Anthony Giddens

1981 | DOI: 10.1007/978-1-349-16638-1

Źródło

[48] "Conversations with Anthony Giddens: Making Sense of Modernity"

Mark Neocleous, Anthony Giddens, Christopher Pierson

2000 | Contemporary Sociology | DOI: 10.2307/2654463

Źródło

[49] "Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach"

Margaret Scotford Archer

1995 | Cambridge University Press eBooks | DOI: 10.1017/cbo9780511557675

Źródło

[50] "Being Human: The Problem of Agency"

Margaret Scotford Archer

2000 | Cambridge University Press eBooks | DOI: 10.1017/cbo9780511488733

Źródło

[51] "Making our Way through the World: Human Reflexivity and Social Mobility"

Margaret Scotford Archer

2007 | Cambridge University Press eBooks | DOI: 10.1017/cbo9780511618932

Źródło

[52] "Realist social theory: List of figures"

Margaret Scotford Archer

1995

Źródło

[53] "Clues, Myths, and the Historical Method"

Carlo Ginzburg

1989 | Johns Hopkins University Press eBooks | DOI: 10.56021/9780801834585

Źródło

[54] "Microhistory: Two or Three Things That I Know about It"

Carlo Ginzburg, John A. Tedeschi, Anne C. Tedeschi

1993 | Critical Inquiry | DOI: 10.1086/448699

Źródło

[55] "Microhistory and world history"

Carlo Ginzburg

2015 | The Cambridge World History | DOI: 10.1017/cbo9781139022460.019

Źródło

[56] "DLX5/6 GABAergic Expression Affects Social Vocalization: Implications for Human Evolution"

G. Levi, Camille de Lombares, C. Giuliani, Vincenzo Iannuzzi, Rym Aouci

2020 | bioRxiv | DOI: 10.1093/molbev/msab181

Źródło

[57] "Palestinian Oral History as a Source for Understanding the Past: Insights and Lessons from an Oral History Project among Palestinians in Israel"

Kobi Peled

2014 | Middle Eastern Studies | DOI: 10.1080/00263206.2013.871705

Źródło

[58] "The Social Texture of the Baqa Well:Drawing History from an Old Well in a Palestinian Arab Town in Israel"

Kobi Peled

2014 | Middle Eastern Studies | DOI: 10.1080/00263206.2014.935344

Źródło

[59] "History, memory and the meaning of place: the renovation of Sidnā ʻAlī mosque as a nexus of Palestinian, Arab and Islamic identity in Israel"

Kobi Peled

2019 | The Journal of Israeli History | DOI: 10.1080/13531042.2019.1612645

Źródło

[60] "The Israeli Arab extended family and the inner courtyard: a historical portrait"

Kobi Peled

2013 | Israel Affairs | DOI: 10.1080/13537121.2013.748288

Źródło

[61] "Palestinian Camp Women as Tellers of History"

Rosemary Sayigh

1998 | Journal of Palestine Studies | DOI: 10.2307/2538283

Źródło

[62] "Palestinians: From Peasants to Revolutionaries : A People's History"

Rosemary Sayigh, Noam Chomsky

1979

Źródło

[63] "Encounters with Palestinian Women under Occupation"

Rosemary Sayigh

1981 | Journal of Palestine Studies | DOI: 10.2307/2536386

Źródło

[64] "Between Two Fires: Palestinian Women in Lebanon"

Rosemary Sayigh, Julie M. Peteet

1986 | DOI: 10.1007/978-1-349-18380-7_6

Źródło

[65] "Family Frames: Photography, Narrative and Postmemory"

Marianne Hirsch

1997

Źródło

[66] "The Mother / Daughter Plot: Narrative, Psychoanalysis, Feminism"

Marianne Hirsch

1989 | Indiana University Press eBooks | DOI: 10.2979/5296.0

Źródło

[67] "Feminism and Cultural Memory: An Introduction"

Marianne Hirsch, Valerie Smith

2002 | Signs | DOI: 10.1086/340890

Źródło

[68] "Past Lives: Postmemories in Exile"

Marianne Hirsch

1996 | Poetics Today | DOI: 10.2307/1773218

Źródło

Artykuły naukowe autora:

[69] "Left in Dark Times: A Stand Against the New Barbarism"

Bernard Henri Lévy, Benjamin Moser

2008

Źródło

[70] "The Roman Ethnozoological Tradition: Identifying Exotic Animals in Pliny's Natural History"

Benjamin Moser

2013 | Scholarship@Western (Western University)

Źródło

[71] "The R oman Ethnozoological Tradition: Identifying Exotic Animals in Pliny's Natural History"

Benjamin Moser

2013 | Scholarship@Western (Western University)

Źródło

[72] "Éloge de la nature morte"

Benjamin Moser

2009 | Books | DOI: 10.3917/books.008.0042

Źródło

Treść tworzy Fundacja Dobre Państwo.
Redaguje i publikuje APA ONE, autorski system redakcyjny Fundacji oparty na AI.
APA ONE Publishing System
Fundacja Dobre Państwo © 2026
Article ID: 9dcf8988-9c10-4aa3-b73f-f1f82984a9c6